

תקציר

החידה והרקע לה

חוקי הטומאה והטהרה היהודיים, התופסים חלק גדול בהלכה היהודית, מורכבים ואפופי מסתורין. עד היום לא נעשתה כראוי מלאכה של עיצוב תפיסה הגותית מקיפה בדבר יסודות הלכות טומאה וטהרה במשנת הרמב"ם, בגלל מורכבות העניינים ההלכתיים ומיעוט הכרתם. מיעוט המחקרים בענייני טומאה וטהרה בכלל ובמשנת הרמב"ם בפרט, ניכר לעין, וחשיבות החקירה בהם מתבקשת בשל היקפם העצום של הדינים ההלכתיים. הספר שלפנינו הוא פרי מחקר הבא לענות מתוך עיון מחודש, מקיף ומעמיק, המבוסס על ההלכות של הרמב"ם ועל משנתו, על השאלה היסודית בהשראת תפיסת הרמב"ם: למה נועדו חוקי הטומאה והטהרה?

הספר חוקר את המשתקף בעניין זה בכל מרחבי חיבוריו של הרמב"ם. הביצוע המפליא והמהפכני של הרמב"ם בסידורן של כל הלכות הטומאה והטהרה במבנה אדריכלי מרשים, אף על פי שכבר לא נהגו הלכה למעשה בימיו, עם היגדיו ההגותיים המעטים יחסית – מאפשרים לנו לפענח את החוקיות שבהלכות הללו מבעד למורכבותן והחידתיות המאפיינת אותן.

שני צעדים לקראת הפתרון: אפיון ותפקיד

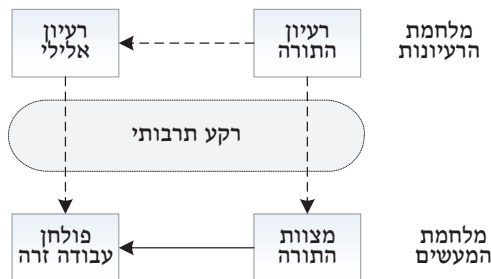
התשובה לשאלת היסוד – למה נועדו חוקי הטומאה והטהרה? – נעשית בשלושה צעדים מבוססים, שהם שלושת חלקי הספר שלפנינו. שני הצעדים הראשונים מכוננים יסודות של הרמב"ם שעליהם אפשר לבנות את הצעד השלישי שהוא השראה העולה מתפיסת הרמב"ם מתוך הסקת מסקנות מאופיים ההלכתי וההגותי של דיני הטומאה והטהרה.

בצעד הראשון אבסס את מאפייניהם של חוקי הטומאה והטהרה, ואראה כי הטומאה והטהרה הם מצבים הכרתיים (נומינליסטיים) ולא מוחשיים (ריאליסטיים), ובלשונו של הרמב"ם "עניינים דמיוניים". טומאה אינה

מצביעה על תכונה שלילית, פיזית או רוחנית, של הדבר המקבל טומאה, כגון גוויית מת או דם מחזור; אלא היא מצב הלכתי שנקבע בציווי כדי לעצב תודעה נפשית שלילית ("טמאת הנפשות, שֶׁהֵן מִחֻשְׁבוֹת הָאָוֶן וְדַעוֹת הָרָעוֹת") לנוכח מפגש של האדם עם תופעות טבעיות מסוימות המוגדרות כמקורות טומאה, כמו המוות, דם המחזור או הלידה. טענה זו באה לידי ביטוי בשני נתיבים עיקריים, שלובים וממוזגים זה בזה: האחד, פיזור היגדים תיאולוגיים כלליים והכרתיים ביחס לקיום המצוות, ובעיקר בענייני טומאה וטהרה, דוגמת הקביעה כי הטומאה כשלעצמה אינה חטא, ושחכמים מטילים טומאה על הגויים מטעמים חינוכיים; והשני, הסקת מסקנות פילוסופיות מתוך הפסיקות ההלכתיות המעשיות המשתקפות בתחומים רבים ובמגוון הלכות, כגון שהתפשטות טומאת המת תלויה במחשבת האדם. טומאה מייצגת תפיסה שגויה, ועל כן, עלינו לשאול: מהי אותה תפיסה שגויה?

בצעד השני, אבסס את תפקידיהם של דיני הטומאה והטהרה, גם על יסוד דבריהם של חוקרים בנושא זה. הרמב"ם מציג בשלושת חיבוריו הגדולים שלושה טעמים-תפיסות לשמירה על חוקי הטהרה, שלכאורה אינם מתיישבים זה עם זה. טעם ראשון הוא ששמירת טהרה מפתחת את מידות הנפש כדי להגיע לנבואה, שיא מעמד האדם; טעם שני הוא שחוקי הטהרה יוצרים קבוצה כיתתית הפורשת ומתבדלת מעמי הארץ ("חברים" או "פרושים") או להפך, חוקי הטהרה מאפשרים את אחדות העם בעלייה לרגל למשל ("כל ישראל חברים ברגל"); טעם שלישי הוא למעט את הגישה למקדש כדי לגרום להשגבתו, שהרי הכניסה למקדש מתאפשרת רק לטהור, וחוקי הטהרה הם מחמירים ביותר, עד כדי שנדיר שאדם יהיה טהור לאכול קרבנות במקדש. המסקנה העולה מחקירת הטעמים היא שדיני הטומאה והטהרה יוצרים מרחב של מקדש ציבורי-טקסי, שהבא בשעריו נדרש לתודעה מתמדת של הישמרות מטומאה. דמויות המופת של נושאי הטהרה, הם הכוהן והנזיר, המשדרים לציבור את הערך החברתי-טקסי של קרבת ה'.

בסוף הצעד השני, אטפל בשתי שאלות העולות ממשנת הרמב"ם: הראשונה, האם גם לפרטי מצוות הטהרה יש טעמים? והתשובה תהיה חיובית, אך הדרך להטעמתם חייבת להיות זהירה. והשנייה, האם המצוות רלוונטיות לכל זמן? והתשובה תהיה חיובית: המצוות הן מעשים שהם פולמוס נגד עבודה זרה, והמעשים מעצבים תודעה אישית וקהילתית, תפיסת עולם נכונה ביחס לתופעות מסוכנות עד היום. כלומר, אף על פי שהרמב"ם מסביר את מתן המצוות על רקען ההיסטורי, יש במצוות מסרים על-זמניים, ומענה אמיתי לנטיות הקבועות והמסוכנות של מהלכי נפש האדם והחברה.

התרשים שמלמעלה מסכם את תפיסת המצוות: החלק הגלוי הוא מלחמת המעשים. התורה מצווה על עשיית מעשה מסוים או הימנעות מלעשותו. בכך התורה נלחמת נגד מעשי עבודה זרה, אבל בשורש הדברים קיימת מלחמת רעיונות (דעות). הרעיונות באים לידי ביטוי במעשים מסוימים לפי הרקע התרבותי באותו הזמן.

הצעד השלישי: תפיסת הטומאה והטהרה

מן הצעד הראשון והשני עולה כי חוקי הטומאה שנועדו למנוע גישה למקדש למי שנחשף לתופעות מטמאות, מעצבים מחשבה שלילית ומרתיעה ביחסם למרחב של המקדש. חוקי הטומאה למעשה מציבים תמרור אזהרה מתפיסת עולם שגויות ביחס למאורעות ומציאות וזיקתם לקרבת ה' במקדש – כמו מוות, לידה ומחלת הצרעת. הרמב"ם כותב שמושגי טומאה וטהרה רווחו בתרבויות האליליות, כגון שעובדי האלילים ייחסו לדם המחזור הטבעי כוחות דמוניים-מיסטיים והכבידו על חיי הבריות, ובאה התורה לבטל את המחשבה הדמונית מהמרחב היומיומי, להקל על מרחב החולין, ולתחום את ההגבלות על התופעה הטבעית רק למקדש. הרמב"ם אינו מפתח קשר מהותי בין מקורות הטומאה לתפקידי המקדש כמקום מאבק בעבודה זרה.

מצוידיים בתוכנות אלו, נוכל לשאול: האם יש קשר בין מקורות הטומאה לתפיסות החברתיות-דתיות השגויות שהתקיימו בימים ההם, ושלדעת הרמב"ם קיימות בכל דור? בצעד השלישי אנסה לענות עך שאלה זו ולהציע נקודת מבט חדשה, תשובה בהשראת תפיסת הרמב"ם, אם כי אין מדובר בפרשנות העולה מכתביו ביחס לטומאה וטהרה. בהתבסס על מחקר משווה שהחל בו הרמב"ם – שלדעתו עיקרון היסוד של התורה הוא מאבק בתפיסות של עבודה זרה – ובהתייחס למאפייני ההגות העולים מן ההלכה בפועל בדיני הטומאה והטהרה, נוכל לנסח תפיסה חדשה המסבירה את בחירתם של

מקורות הטומאה והטהרה, כגון מוות, דם המחזור והלידה. בחירתם של אלו נעשתה לא רק מפני שהם מלוכלכים, שכיחים ומאפשרים להכביד על כניסה למקדש, אלא מפני שמקורות אלו עוררו פולחן עבודה זרה בקרב התרבויות האליליות.

בשלב זה אחלק את הטומאות לשלוש קבוצות ואטעים את החלוקה הזאת: טומאות המוות, טומאות המיניות וטומאות הצרעת. אלו באו כנגד פולחני מוות, פולחני מין ופריזון, ופולחני רפואת אליל. אלו היו טקסים זרים במקדשי עבודה זרה שהיו נפוצים בתרבויות השכנות, ושעובדיהם האמינו שהם דרכים טובות ויעילות להתמודד עם תופעות בחיים ולהשיג קרבת אלוהים. החלת טומאה והרחקתם של פולחנים אלו מן המקדש משחררת את האדם מן התפיסות הללו, שאלו בגדר סכנה לקרבת ה', ומאפשרת לעצב תפיסה חלופית.

טומאת המוות באה להרחיק מטקסים של פולחן המתים. קבורת מת היא מצווה, אבל המפגש עם המוות עלול לטלטל את האדם, ובעקבותיו הוא כנראה יחפש פשר לנשגב ולנסתר ולתכלית החיים, והוא עלול להגיע עד כדי פולחני עבודה זרה, כגון דרישה אל המתים. החלת טומאה על מצב זה מונעת מן האדם להגיע למקדש, ומסמנת לנטמא שהדרך לקרבת ה' אינה דרך פולחני מוות. לכן יש להרחיק כל דבר שיש לו זיקה למוות ממתחם המקדש.

באופן דומה, טומאת המיניות באה להרחיק מטקסים של פולחני פריזון ומין שנעשו במקדשים אליליים, ולעצב תודעה, שאף שהמין הוא כוח חיים עצום, זו אינה הדרך להתקרב לא למהותו של האדם ולא אל ה'. לנוכח זאת, התורה מונעת כניסה למקדש גם על היולדת ועל הנידה, ואף על זוג נשוי לאחר שקיימו מצווה של יחסי אישות, והיא מטילה עליהם טומאה זמנית. כאן ראוי לציין כי אף על פי שהמקדש הוא מרחב של חוויות טקסיות של חושים (כמו אסתטיקה מוקפדת, כלי נגינה וריח קטורת), הרי הוא נטול כל חשיפה מינית עקב הסכנה הרבה שיש בתשוקה הסוחפת את כוח הדמיון שהייתה נפוצה בקרב נביאי השקר.

טומאת הצרעת באה להרחיק מטקסים של פולחני רפואת אליל. המחלה, הטומאה וטהרתה נושאות אופי חברתי. טומאות הבגד והבית הן ניסיות, אבל צרעת האדם היא מחלה טבעית שיש לה יחוד חמור: היא גורמת לחולה סבל חברתי קשה מנשוא, מפני שכולם נרתעים מן המראה וגם חוששים שהמחלה מדבקת, ולכן מרחיקים את החולה מן החברה, וכך היה עוד קודם לחוקי התורה. העולם האלילי הציע אשליית פתרון ברפואת לחש וכישוף שנעשו

במקדשים האליליים. לעומת זאת, הכוהן במקדש ה' אינו מרפא את המחלה, אלא רק קובע את הטומאה לפי המחלה, ונפגש עם המצורע בסוף המחלה. הוא מחיל על המצורע טומאה שנועדה להרחיק אותו מנסינות פולחנים מאגיים רפואיים-אליליים, ומעניק למצורע הגנה ממחשבה פסולה המתלווה למחלה ולהרחקה החברתית, שרק מרעה את מצבו של החולה. לפי חכמים, למחלה יש זיקה ללשון הרע, והרמב"ם מחדד שמדובר בלשון הרע תיאולוגי כלפי שמיים. נראה שהנגוע מתאונן בפני כל שומע על סבלו וצערו, והוא עלול להגיע עד כדי טענות שה' אינו מכיר את מצבו, ואינו משגיח עליו. על רקע זה אפשר לנסות לשער את תפקידה של הטומאה, שהוא עלום יותר מן הטומאות הקודמות. בשלילת רפואת אליל, ובמפגשי פתיחה וסיום עם הכוהן, מציעה התורה למצורע מבט מפוכח על פשר הסבל, בהתמודדות שיש בה גם אזהרה מן הכפירה בהשגחה.

תפיסת הטומאה ככלי למאבק בתפיסות חברתיות-תיאולוגיות שגויות, מאפשרת לפתור את חידותיו של הרמב"ם בספר מורה הנבוכים בדבר טעמי פרטיה של הטהרה שהניח לפני הלומד המשכיל, וחידות אחרות בעניינים תמוהים, כמו טומאת נבלת עוף טהור, והלכות הנראות חסרות פשר בספר משנה תורה.

מסקנות מפשר הטומאה והטהרה

במובן הזה, הטומאות אינן מכוונות להרחיק את האדם מן המוות, כמו שמציע למשל ר' יהודה הלוי (ריה"ל), בספר הכוזרי, מפני שלדעתו הטומאה מצביעה על תכונה מופשטת (או פיזית) מזיקה המצויה בגווית המת. לפי דברינו, לא המוות מטמא אלא המחשבה עליו; ולא כל מחשבה, אלא מחשבה שהיא סכנה לתפיסת העולם היהודית, למשל שאפשר להתקרב אל ה' דרך המוות. קרבת ה' מועדת לסכנה פאגנית כאשר היא נפגשת עם מקסם המוות, עם תשוקות המין ולנוכח סבל ומחשבת כפירה. תפיסות אלו, אף שהולדתן במרחב התרבותי ההיסטורי של הימים ההם, חיות וקיימות גם היום.

אני סבור שהספר שלפנינו – המנסח מחדש על גבי כתפי ענקים את הבנת הטהרה בעולמו של המקרא ובעולמם של חז"ל לפי הרמב"ם – עשוי להוליד, תוך ניתוח של חלקים הלכתיים והגותיים אחרים, תובנות העשויות לשפוך אור על העיצוב התודעתי-חברתי המשתקף בחוקי הטומאה והטהרה, שבאופיים הם ידועים ליחיד סגולה.